

TÓTH ENDRE

A magyar címer színeinek és kettős keresztjének eredetéhez

Legkésőbb az Árpád-kor második felében két címer létezett a dinasztia használatában, amelyek majd I. Ulászló denárján jelennek meg először egyetlen hasított pajzsban a maival egyező oldalhelyes elhelyezésben.¹ Ebben az időben szokatlan, hogy az országnak és az uralkodócsaládnak más legyen a címere.² Nem tudjuk, hogy Magyarországon mi okozta a kettősséget.³ A címerek kezdetének vizsgálatánál több tényező jelent nehézséget, és gátolják az egyértelmű következtetéseket. Az olyan ránk maradt tárgyak, amelyeken címerek jelenhetnek meg, csekély számúak. A 12. század középső harmadában vert apró érmeiken alig van értelmezhető ábrázolás (és nincs lehetőség az uralkodó és az időrend meghatározására). Jelvényt vagy címert tartalmazó kettős pecsét először Imre uralkodása idején készült, és csak néhány példányuk ismert.⁴ Mindenesetre nem húznék éles határt a protoheraldikus és

a valódi címerhasználat közé.⁵ A két címer színeinek dokumentálását pedig az nehezíti, hogy legkorábban olyan tárgyakon látjuk, amelyek jellegüknél fogva színeket nem jelöltek: az érmeiken és a pecséteken szín nem állapítható meg. A Képes Krónika miniátora bizonyára a hagyománynak megfelelően használta a vöröset és az ezüstöt a honfoglalás kori vezérek ragadozó madarat (turult) ábrázoló zászlóin és a későbbi címereken. Nincs jele annak, hogy a vörös és az ezüst az Árpád-korban változott volna. Van azonban egy olyan tárgy, amely a 12. században a vörös és a fehér színek tudatos használatát bizonyítja az Árpád-ház uralkodói szimbolikájában. Ez a Szent Korona keresztpántja. A színeken kívül a címer kettős keresztjének eredetét is keresem.

1.1 A koronázási jelvények hazahozatala után bizonyossá vált, hogy a Szent Koronát nem két önálló *korona* egyesítésével készítették.⁶ Csak a korona alsó része – szokásos szóhasználat szerint *corona graeca* – olyan, jellegzetes bizánci női korona, amelyet a császárnők és császárnék viseltek.⁷ Ez a koronaforma a 11–12. század fordulóján, alighanem a császári koronával egy időben vagy valamivel korábban változott meg (magasabb lett). A Szent Korona felső része (*corona latina*) – síkban kiterítve – kereszt alakú pánt, amelynek szarait meghajlítva, a végüket szögpecseléssel rögzítették a bizánci korona abroncsához. A keresztpánt – a korábbi felvetések

¹ Az érmeiken és pecséteken jól nyomon követhető, hogy az Árpád-ház kihalása után az Anjou-liliomokat nem a kettőskeresztes, hanem a sávózott címerrel egyesítették. Kifejezők e tekintetben a Képes Krónika első lapjának címerábrázolásai. A két címer egy pajzsban Ulászló érmein és pecsétjein jelenik meg: *Döry Ferencz*: I. Ulászló magyar király pecsétjei. *Turul*, 36 (1918–1921) 32–33. – Jelen tanulmányhoz tartozó képeken látható érmék őrzési helye a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, fényképezte Gedai Csaba. Ezúton köszönöm Tóth Csabának, hogy a fotókat rendelkezésemre bocsátotta.

² *Kovács Éva*: Signum crucis–lignum crucis. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. (Szerk. Székely György.) Bp., 1984. (Memoria saeculorum Hungariae 4.) 408. – *Körmendi Tamás*: A magyar királyok kettőskeresztes címerének kialakulása. *Turul*, 84 (2011) 73–83. szerint a sávózott címer „egyszerre jelképezhetette a dinasztia és a király hatalmat, a kettőskeresztes pajzs ... kizárólag a királyi reprezentációban ... tudott gyökeret verni” (83).

³ A címer történetéhez: *Döry Ferencz*: Magyarország címerének kialakulása. *Turul*, 35 (1917) 17–33., *Hóman Bálint*: A magyar címer történetéhez. *Turul*, 36 (1918–1921) 3–11.; *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar címer kettős keresztje. *Turul*, 55 (1941) 45–62.; *Uő*: A magyar címer hármashegye. *Turul*, 57 (1942) 22–32.; *Bertényi Iván*: Az Árpád-házi királyok címerei és Aragónia. In: *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban*. Katalógus. (Szerk. Ramon Sarobe–Tóth Csaba.) Bp., é. n. [2009]. 189–200.

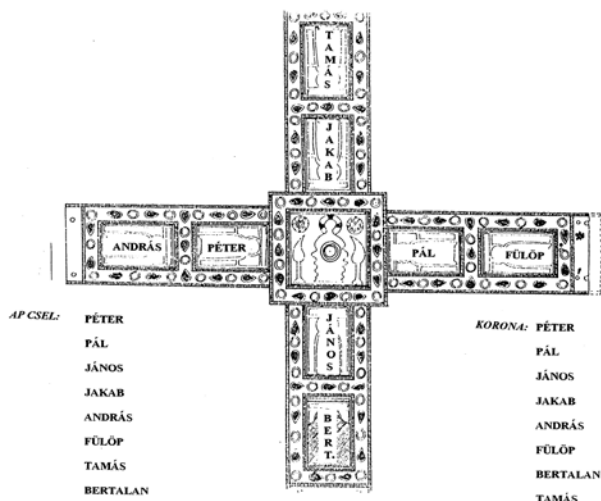
⁴ *Takács Imre*: Címerek az Árpád-házi pecsétjein. *Turul*, 84 (2011) 84–91.; A cikk megjelent a monográfia fejezeteként: *Takács Imre*: Az Árpád-házi királyok pecsétjei – Royal Seals of the Árpád Dynasty. Bp., 2012. (Corpus Sigillorum Hungariae Mediaevalis 1.) 39–48. A továbbiakban az első megjelenésre hivatkozom.

⁵ Ugyanígy: *Veszprémy László*: Az 1167-es magyar zászlókocsitól (carroccio) a székesfehérvári zászlóbontásig. A magyar hadi zászlóhasználat kezdetei. *Történelmi Szemle*, 37 (1995) 213.

⁶ A Szent Korona leírása: *Tóth Endre*: Szent Korona. In: *Magyar Művelődéstörténeti lexikon XI*. Bp., 2011, 102–113.

⁷ *Bárány-Oberschall Magda*: Konstantinos Monomachos koronája. Bp., 1937, (Archaeologia Hungarica XXII.) 37–38; *Uő*: *Folia Archaeologica*, 1–2 (1939) 236–237.; *Uő*: Problémák a magyar szent korona körül. *Antiquitas Hungariae* 1 (1947) 91–99.; *Bárány-Oberschall, M. von*: Die Sankt Stephans-Krone und die Insignien des Königreiches Ungarn. Wien–München, 1961 (Die Kronen des Hauses Österreich, Bd. III.); *Josef Deér*: Die heilige Krone Ungarns. Wien, 1966. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. Denkschriften. Bd. 91.) 59–62.; A továbbiakban a magyar kiadást idézem: *Deér József*: A magyarok Szent Koronája. Bp., 2005.; *Tóth Endre*: A magyar koronázási jelvényekről. In: *Koronák, koronázási jelvények*. Ópusztaszer, 2001. 15–48.; *Uő*: A magyar Szent Koronáról és a koronázási jelvényekről. In: *Szent István és az államalapítás*. (Szerk. Veszprémy László.) Bp., 2002. 209–226.

ellenére.⁸ – önmagában nem volt használható, a pántlemezek vége pedig nem csonka. Mind a négy lemez díszítése azonos végződésű, a pántok vége egységesen le van zárva, és a lemez sima illesztési felülettel fejeződik be. A keresztpántot a görög korona befedésére készítették; eredeti, de erősen rongált állapotban őrződött meg.⁹

1. kép – A Szent Korona keresztpántjának rajza

A keresztpántot a következő részekből állították össze:

Keményforrasztással rögzített részek:

- egy négyszögletes aranylemez (amelyre a Krisztus-képet helyezték).
- négy téglalap alakú aranylemez (amelyekre párosával apostolképeket tettek)
- a kövek és gyöngyök befoglalására szolgáló aranszalagok, amelyeknek a felső széle pártázott
- a köbefoglalások alját takaró gyöngyözött drótok
- a zománcképek keretes befoglalására alkalmas sima aranszalagok
- a filigrándíszítést alkotó, egyik szélén gyöngyözött keskeny aranszalagok
- gyöngyözött drót a keresztpánt szegélyezésére

A foglalatokba tették:

- 64 darab, többségükben csepp alakú, almandin gránát-követ
- 72 darab igazgyöngyöt

⁸ Gondolok például Ipolyi rekonstrukciójára: *Ipolyi Arnold: A magyar szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása.* Bp., 1886. 135–138. – Az aszteriszkosz felvetése már N. P. Kondakovnál, lásd: *Kovács Éva: A magyar koronázási jelvény-együttes kutatásának hat éve. Művészettörténeti Értesítő,* 35 (1986) 33.

⁹ Csak a lemezek végén a díszítetlen, illesztési felületből vágta le. A korona életében történt súlyos rongálás miatt a keresztpántok sérült végét távolították el, és az abroncshoz a már kövekkel ellátott felületet kellett illeszteni. Ezért a jobb illesztés miatt a pánt végéről köveket és gyöngyöket vettek ki.

- nyolc darab téglalap alakú rekeszszománcos aranylemez apostolábrázolással
- egy darab négyszögletes, sülyesztett rekeszszománc aranylemez a trónon ülő Krisztus képével.

A keresztpánt elkészítése – a felsoroltakból látszik – munkaigényes folyamat volt. Meg kellett tervezni, az arany részeket felrakni, keményforrasztással rögzíteni, a köveket és gyöngyöket helyükre rakni és befoglalni, a zománcklemezeket keretekbe tenni. Lényeges körülmény: nem szükségszerű, hogy a keretekből kiemelhető rekeszszománcok a keresztpánttal egy időben, annak számára készüljenek, hanem lehetnek korábbiak is a keresztpánt készítésénél. Az is lehetséges, hogy az apostollemezek és a Krisztus-kép eredetileg nem ugyanahhoz az ötvösmunkához (liturgikus tárgyhoz) tartoztak.¹⁰

A koronázási jelvényegyüttes kiválasztását bizonyíthatóan (mivel ez jellemzi mindegyik darabot) az egyes tárgyak közös tulajdonsága határozta meg: mennyiben kapcsolódnak – mintegy ereklyeként – Szent István személyéhez.¹¹ A palást-ról ezt felirata árulja el.¹² A ritka formájú jogar csak István sógora, II. Henrik császár és nagybátyja, III. Rudolf burgundi király kezében látható,¹³ korábban és később a forma ismeretlen. Ezért a jogar I. István-kori. A Szent Koronán az apostollemezek voltak annak a tárgynak a részei, amelyik I. Istvánhoz köthető.¹⁴ Az átfúrt igazgyöngyök nem jelentenek másodlagos felhasználást, mert a precíz, vékony átfúrás abban az időben a gyöngyök termőhelyén – valahol keleten – tudták csak roncsolásmentesen elvégezni. A gyöngyök már átfúrva érkeztek Európába. A görög és a latin koronán a szélek keretezésére eltérő készítésű gyöngyözött drótot használtak, amire Bogyay Tamás hívta fel ismételtelen a figyelmet.¹⁵ A latin koronán sima, a görögön úgynevezett *Aequatorschnitt*-es gyöngyözött drótot alkalmaztak, ami (mások mellett) szemlélteti, hogy a két részt nem egy műhelyben állították össze.

¹⁰ *Deér J.:* i. m. 83, 87. szerint egy időben készültek és összetartoznak: ez számára ezért volt fontos, mert ennek alapján keltezte az apostollemezeket a 13. század elejére, II. András uralkodásra. A király pecsétjén a feje mellett látható a nap és a hold, mint a latin korona Pantokratora mellett.

¹¹ *Tóth E.:* A magyar Szent Koronáról i. m. 209–226.; *Uő:* Szent István és a koronázási jelvények. *Magyar Szemle,* 20 (2011) 7–8. sz., 17–34., (2011) 9–10. sz. 89–109.

¹² *Tóth Endre:* István és Gizella miseruhája. *Századok,* 131 (1997) 3–74.

¹³ *Tóth Endre:* Das ungarische Krönungszepter. *Folia Archeologica,* 48 (2000) 111–153.

¹⁴ *Tóth Endre:* A Szent Korona apostollemezeinek keltezéséhez. *Communications Archaeologiae Hungariae* 1997, 181–208. – Nagyon mai gondolkodás, ha valaki fennakad azon, hogy egy Szent István személyéhez tartozó tárgyat megcsonkítottak, szétszedtek. *A pars pro toto* szemlélet a kereszténység lényegi jellemzője. Kelleher és mások (lásd Ipolyi Arnold rekonstrukcióját) akkor tévedtek (*Patrick J. Kelleher: The Holy Crown of Hungary.* Roma, 1951. [Papers of Monographs of the American Academy in Rome, vol XIII.] 97.), amikor a korona *keresztpántjaiból* rekonstruáltak könyvtáblát, ami több ok miatt sem lehetséges. Csak a kivehető apostollemezek voltak azok, amelyek egy korábbi – minden bizonnyal Szent István-kori – tárgy részei voltak, legyen az korona, könyvtábla, hordozható oltár vagy ereklyetartó.

¹⁵ *Deér J.:* i. m. 31.; *Bogyay Tamás:* Kritikai tallózás a Szentkorona körül. *Annales de la Galerie nationale hongroise.* 1991. 32.

2. kép – Salamon érme, előlap (Huszár 17.)

3. kép – Szent László érme, előlap (Huszár 27.)

1.2. A keresztpánt lemezein a Krisztus- és apostolképeket filigránnal, almandin gránátkövekkel és gyöngyökkel vették körbe. Elrendezésükben a tudatos tervezés jól tetten érhető. Az apostolok kiválasztása és elhelyezése nem volt véletlenszerű. Az Apostolok Cselekedetei névsora első nyolc apostolának képét tették fel a lemezre. Használhatták volna a misekánon vagy az evangéliumok névsorait is.¹⁶ Az apostolképeket nem tetszőlegesen, hanem a felsorolásnak megfelelően, meghatározott rendben helyezték be a keretekbe. Nemcsak a Krisztus-lemez két oldalán a főapostolok, Péter és Pál lemezét, hanem a többit is. A képeket a mellékelt rajz szerint rakták ki (1. kép). Krisztus jobb oldalán Péter, a balon Pál áll, majd az elülső lemezen János, a hátsón Jakab következik. A második, alsó sorban ugyanilyen rendben indul a lemezek elhelyezése: Krisztustól jobbra András, balra Fülöp áll. Ezután változik a sorrend, mert az Apostolok Cselekedeteiben Tamás következik, a koronán viszont Bertalan lemeze áll: úgy látszik, mintha a két apostol lemezét felcserélték volna. Nem így volt. Eredetileg minden bizonnyal az Apostolok Cselekedeteinek megfelelő Tamás-kép következett a keresztpánt elülső lemezén. A homloknézetben a görög korona Krisztus-lemeze szinte teljesen takarja a Bertalan-képet. Amint azt régóta tudjuk¹⁷ és én is ellenőriztem, a Bertalan-kép erősen sérült, csonka. A névfelirat alatti, nem látható része

valószínűleg hiányzik, ami a koronát ért súlyos rongálás és az azt követő javítás következménye lehet.¹⁸ Mivel eredeti helyén, a hátoldalon a görög korona Mihály császárt ábrázoló kisebb lemeze kevésbé takarta el és a kép csonkasága látszott volna, ezért a homloknézetben lévő, a Krisztus-lemez által szinte teljesen takart, ép Tamás-lemezt kicserélték a csonka Bertalan-képpel. Így a csonka lemez került takarásba, és ezért változott meg a sorrend.

1.3. A tervezettség a gyöngyök esetében is tetten érhető. Véletlennek tartható-e, hogy a Krisztus-lemezt az apostolok számával egyezően 12 igazgyöngy keretezi? Ezekkel együtt a gyöngyök száma a keresztpánton összesen 72, ami Krisztus nagyobb tanítványi körének a számával egyezik.¹⁹ Ez a számszimbolika egyszerű, nem középkori szakmunkákon, bonyolult számításokon, hanem a Szentírás újszövetségi könyvében olvasható, jól ismert számokon alapszik.²⁰

Feltűnő a keresztpánton a gyöngyök és almandinok elrendezése. A bizánci művészetben a felfűzött gyöngysorkeretezés általános,²¹ ahogy a *corona graecán* és az ötvöstárgyak sokaságán látható. Nyugat-Európában a gyöngyök színes kövekkel váltakoznak. Csakhogy a Szent Korona keresztpántján egy-egy és azonos méretű almandin kövek váltakoznak a gyöngyökkel. Amikor a tervező (és az ötvös) ügyelt arra, hogy

¹⁶ A különböző apostolnévsorokat a koronázási palást vizsgálatával kapcsolatban lásd: Tóth Endre: István és Gizella miseruhája i. m. 70.

¹⁷ Az 1880. évi két napos Szent Korona-szemle eredményeként Pulszky Károly írta le a koronát az *Archaeologiai Értesítő*ben, ahol az ARTHOLOME feliratot közölte (*Archaeologiai Értesítő* 14, [1880] 189–192.; A Bertalan-kép sérüléséről először Kazinczy Ferenc a Veszprémi Istvánnak írt levelében írt: Szombathy János sárospataki professzor szerint a „Szent Bertalan képe alatt forrasztás látszik.” (Kazinczy Ferenc utazásai 1773–1831. [Szerk. Busa Margit.] Bp.–Miskolc, 1995, 74.)

¹⁸ Három lemez teljesen eltörött: a Pál-lemez felül és a képek között, Jakab lemez felül és közepén, a János-lemez felül és közepén.

¹⁹ Vö: Leopold Kretzenbacher: Die heilige Rundzahl 72. Zur Zahlenmystik in Legende und Sakralbau, in *Volks Glaube und Redensart*. In: *Blätter für Heimatkunde* 26, (1952), 11–18; Heinz Meyer-Rudolf Suntrup: Lexikon der mittelalterlichen Zahlenbedeutungen. München 1987. (Münstersche Mittelalter-Schriften 56.) 760–764.

²⁰ Lukács 10, 1; 10, 17.

²¹ Az gyöngyös keretezés minden bizonnyal a késő antik fémtárgyakon gyakori gömböcsös szegélydísz leszármazottja.

keresztpánton összesen 72 igazgyöngy legyen – se több, se kevesebb – arra is figyelt, hogy a gyöngyök és a kövek rendben váltakozzanak, nemcsak a keresztlemezeken, hanem ott is, ahol a középső lemezzel találkoznak. Minden egyes találkozási pontnál a kő- és gyöngyváltás hibátlan. Mivel a keresztpánt lemezein az elgondolás, tervezés és megvalósulás jól nyomom követhető, nem tartható véletlennek az sem, hogy csak két színt, a vöröst és a fehéret használták. Ez, a szinte egyhangú, szabályos díszítés a románkori ötvöstárgyakon ilyen nagy felületen szokatlan. Az aligha tételezhető fel, hogy az Árpádok udvarában ne állt volna rendelkezésre elegendő színes féldrágakő, amelyek változatosabb és tarkább díszítést tettek volna lehetővé. Bár hasonló jellegű hazai kőberakásos ötvöstárggyal alig rendelkezünk, a gyöngyök és színes kövek váltakozó elhelyezésére külföldi analógiák bőven vannak. Az esetek többségében a gyöngyökkel különféle méretű, anyagú és színű kövek váltakoznak, és ezért a tárgy felülete tarka képet mutat, szemben a koronapántok megoldásával. Különleges oka lehet az almandin gránátkövek használatának is. Amennyire közkedvelt volt a különféle gránátok használata az 5. század elejétől a következő évszázadokban, alkalmazásuk az ezredfordulóig egyre inkább visszaszorult, majd szinte megszűnt.²² A 64. többségben egyforma, csepp alakú kő alkalmazása a Szent Korona keresztpántján különlegesnek tartható. Oka aligha lehetett más, mint az, hogy vörös színt akartak használni, és erre csak az almandin gránátkő nyújtott lehetőséget. Mivel a tudatos tervezés az apostollemezek kiválasztásában és elhelyezésében, a számszimbolika pedig a gyöngyök számában és elrendezésében megfigyelhető, a vörös almandin és a fehér gyöngyök váltakozása sem jelzés nélküli. A két szín kiválasztásának aligha lehet más az oka, mint az, hogy ezek az Árpád-ház és a királyság heraldikai színeit, a vöröset és a fehéret (ezüstöt) jelenítik meg. Ha a *corona latinán* ezt a két színt használták, ez azt is jelenti, hogy ezek a színek az uralkodói reprezentációban jó ideje jelen voltak. A színeket a címerhasználat legkorábbi szakaszában – vagy már előtte – alkalmazták. Hogy mikor, az a koronapánt készítésének függvénye.

1.4. A *terminus post quem* jól megállapítható: a Szent Korona azt a bizánci koronatípust követi, amelynek megalkotása és bevezetése – mint ismert – Alexios császár (1081–1118) személyéhez kapcsolódik.²³ A koronatípus változásáról Anna Komnena leírása²⁴ és az ábrázolások sokasága tanúskodik, tehát kb. 1100 előtt nem készülhetett. A Szent Korona nemcsak alakjában követi a kamelaukionformát, hanem – ami legalább ennyire fontos – a képekkel való díszítésében is, amely a keleti császárságban és kulturális hatósugarába eső területeken századok óta jelen van.²⁵

²² Karl Hermann Usener: Almandin. In: Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte I. 384–385.

²³ Elisabeth Piltz: Kamelaukion et Mitra. Insignes byzantines impériaux et ecclesiastiques. Stockholm, 1977. Acta Univ. Upsaliensis Figura. NS 15.

²⁴ Anna Komnena, Alexias III 4,1: idézi Deér J.: i. m. 70., 177. jegyzet.

²⁵ Lásd az orosz diadémokat és a Monomachos-koronát. A római császárkorban a tartományi főpapnak volt olyan koronája, amelyet az istenek mellé képe díszített. Ez öröklődött a keleti császárságban.

4. kép – Szent László érme, előlap (Huszár 28.)

Az összeállítás felső időhatára azonban vitatott lehet. Deér József²⁶ szerint a Szent Koronát IV. Béla halála (1270. május 3., pontosabban Macsó Anna kincsrablása) és V. István koronázása²⁷ (1270. június 9/12.) között szerelték össze.²⁸ Véleményét a királyi kincstár kifosztásával indokolta, amit IV. Béla halála után Macsó Anna hajtott végre, szerinte a korábbi korona ekkor tűnt volna el. Deér következtetése azonban nem állja ki a kritikát.²⁹ Amikor a 13. század legelején Konstancia, Imre király özvegye II. András elől kislfiával, a csecsemő III. Lászlóval Lipót osztrák örgrófhhoz menekült, magával vitte a királyi koronát.³⁰ Mivel II. András háborúval fenyegette az örgróft, a korona visszakerült az országba.³¹ Ha ilyen fenyegetésre sor került, akkor a korona királyavató szerepének

²⁶ Deér J.: i. m. 204–206.

²⁷ Zsoldos Attila: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Bp., 2007. (História könyvtár: Monográfiák, 24.) 120.

²⁸ Deér J.: i. m. 131. szerint az apostolok zománcképei II. András-koriak.

²⁹ Deér hosszú, kétszáz éves időszakot és indokolatlan, többszörös átalakítást és bővítést tételezett fel I. Géza uralkodásától kezdve V. István trónra lépéséig egy olyan tárgyon, ami – véleménye szerint – nem is tartozott a koronázási jelvények közé. Deér véleményét Kovács Éva: Új utak a magyar uralkodói jelvények kutatásában. In: Species, modus, ordo. Válogatott tanulmányok. (A szöveget gond. Verő Mária és Takács Imre.) Bp., 1998. 338. is kifogásolta. Deér kétségtelenül nagy tárgyi és történeti ismeretekre támaszkodó érvelése ugyan logikus következtetések sora, amelynek végeredménye Macsó Anna kincsrablása. Ténylegesen azonban alighanem az eredeti koronázó ékszer feltételezett elrablása befolyásolta döntően véleménye alakítását, és ennek rendelte alá gondolatmenetét. Deér József monográfiájáról a *Folia Historica* 2015. évi számában írok.

³⁰ Már Karácsonyi János: Hogyan lett Szent István koronája a magyar Szent Korona felső részévé. Bp., 1907. 13. hivatkozott rá ebben az összefüggésben.

³¹ III. László 1205. május 3-án halt meg. Május 29-én vasárnap János esztergomi érsek koronázta meg II. Andrást.

5. kép – Szent László előlap (Huszár 21.)

ekkorra már ki kellett alakulnia.³² A megelőző száz éves időszakban – a 12. században – azonban nincs olyan adat, ami a korona jellemzőiből tenné lehetővé az időpont szűkítését. Korábban Koller József³³ Moravcsik Gyula,³⁴ B. Oberschall Magda,³⁵ és én³⁶ – a korona zárt (kamelaukion) formája miatt – III. Béla császári trónöröklése és bizánci kapcsolatai miatt az ő uralkodására tettük az összeállítás idejét.³⁷ Mivel azonban a koronázási együttes darabjait a Szent István személyéhez való kapcsolatuk miatt választották ki a királyi vagy a székesfehérvári prépostság kincstárából, a korona korábbi összeállítása is lehetséges. Tudjuk, hogy Kálmán király számos jelét adta a szent király iránti tiszteletének. Egyik ikerfiát István névre kereszteltette és újra íratta az első király életét. Szakított elődei szokásával és nem a saját maga által alapított vagy építtetett egyházba, hanem a székesfehérvári bazilikába temetkezett.³⁸ Ő adta feleségül 1105-ben Piros-

³² Ezt persze Deér József is jól tudta, és bizonyítja a Szent Istvánhoz kapcsolódó koronázó jelvény létezését. Csakhogy szerinte ez a korona 1270-ben, IV. Béla halála után eltűnt.

³³ Elsőként *Josephus Koller*: De sacra Regni Hungariae corona commentarius. Quinque Ecclesiae, 1800. 180. volt az, aki szerint a korona mai alakját III. Béla korában kapta. *Ipolyi A.*: i. m. 69. 1. jegyzet ezt kétli.

³⁴ *Moravcsik Gyula*: Bizánc és a magyarság. Bp., 1953. 107. Manuel halála utáni történekekről: *Moravcsik Gyula*: III. Béla és a Bizánci Birodalom Manuel halála után. *Századok*, 67 (1933) 518–528.

³⁵ *Bárány-Oberschall M.*: Problémák a magyar Szent Korona körül i. m. 92. Ő állapította meg azt is először, hogy a *corona graeca* bizánci császárnői korona. Ld. a 7. jegyzetben idézett irodalmat.

³⁶ *Tóth Endre*: A magyar Szent Koronáról és a koronázási jelvényekről i. m. 209–226.

³⁷ III. Bélának a császári trón megszerzéséről alakult nézetek kritikájáról: *Makk Ferenc*: III. Béla és Bizánc. *Századok*, 116 (1982) 33–65.

³⁸ *Thoroczkay Gábor*: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. In: *Thoroczkay Gábor*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Bp., 2009. 77. 45. jegyzet; *Tóth*

kát a bizánci trónörökshöz, a későbbi II. János császárhoz. A rokonság miatt módja lehetett megismerni az újonnan kialakított császári koronát. Végül Horvátország és Dalmácia csatlakozásával olyan „kettős királyság” jött létre,³⁹ ami az uralkodói szimbolikában kifejezésre juthatott,⁴⁰ a korábbi, egyszerűbb korona helyett Kálmán „császári” koronát készíttetett. Az elmondottak ugyan nem tekinthetők bizonyítéknak, mégis nyomós érvek a Szent Korona inkább Kálmán-, mint III. Béla-kori összeállítás mellett.⁴¹ Az persze kétségtelen, hogy a bizánci zárt korona bevezetésének az évét nem ismerjük, és e korai keltezéshez szűk a határidő (Kálmán 1116-ban meghalt). Megállapítható: az Árpád-ház és az ország vörös és a fehér (ezüst) színei a 12. században, lehetségesen már a század elején jelen vannak az uralkodói reprezentációban. A két szín a címerek megjelenése előtt érvényesült a hatalmi szimbolikában.

2.1. A kettőskeresztes címer története az utóbbi évszázad kutatásainak eredményeként egyre világosabban áll előtűnk.⁴² Korábban Döry Ferenc,⁴³ Hóman Bálint⁴⁴ és mások,⁴⁵ később Kumorovitz L. Bernát⁴⁶ és Kovács Éva⁴⁷ foglalkozott részletesen kialakulásával és a Szent Kereszt-ereklyékkel. Legújabbán Körmendi Tamás a kettős kereszt címerszerű használatát IV. Béla uralkodására tolta ki.⁴⁸ Takács Imre szintén a kettőskeresztes címer IV. Béla-kori kezdetéről értekezett.⁴⁹ A kettős kereszt jelvényként először Imre király pecsétjén nem

Endre: II. Béla vagy Kálmán? (A székesfehérvári királysír azonosításáról). *Folia Archaeologica*, 52 (2006) 142–143.

³⁹ *Vajay Szabolcs*: Das „Archiregnum Hungaricum” und seine Wappensymbolik in der Ideenwelt des Mittelalters. In: Überlieferung und Auftrag: Festschrift für Michael de Ferdinandy zum 60. Geburtstag, 5.10. 1972 (Hrsg. Josef Gerhard Farkas). Wiesbaden, 1972. 647–667. – Horvátország és Dalmácia meghódításával kezdődött az uralkodói titulátúra folyamatos bővülése, lásd: *Engel Pál*: Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. Bp., 1990. (Magyarok Európában) 160.

⁴⁰ 1102: *rex Ungarie, Chroacie atque Dalmacie*: Diplomata Hungariae Antiquissima I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. (Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Adiuerunt Johannes Bapt. Borsá, Franciscus L. Hervey, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik.) Budapestini 1992. nr. 116. 330.; 1105: *Colomagnno, Ungariae, Chroacie, et Dalmacie* (Uo.: nr. 125. 347. 30.); 1108: *rex Ungarie, Croatiae atque Dalmatiae* (Uo.: [a továbbiakban: DHA] nr. 130. 357. 2.)

⁴¹ Tóth Zoltán: A Hartvik Legendája kritikájához. Bp., 1942. 112. és *Patrick J. Kelleher*: i. m. 107. szintén Kálmán király korára keltezte a Szent Korona mai alakjának készítését.

⁴² A vélemények összefoglalása: *Körmendi T.*: i. m.

⁴³ *Döry F.*: i. m. 17–33.

⁴⁴ *Hóman B.*: i. m. 3–11.

⁴⁵ *Rómer Flóris*: A kettős kereszt. *Archaeologiai Értesítő*, 4 (1870) 298–300; *Donászy Ferenc*: Nemzeti jelvényeink története. Bp., 1941.

⁴⁶ *Kumorovitz L. B.*: A magyar címer kettős keresztje i. m. 45–62, *Uő*: A magyar címer hármashégye i. m. 22–32.

⁴⁷ *Kovács É.*: i. m. 407–424.

⁴⁸ A vizsgálat alapja a korábban III. Béla veretének gondolt *Réthy László*: Corpus nummorum Hungariae. I–II. Bp., 1899–1907. (a továbbiakban: CNH.) I 263–264. = *Huszár Lajos*: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Bp., 1979. 69. számú érem körültekintő vizsgálata és keltezése IV. Béla uralkodására volt: *Körmendi T.*: i. m. 73–83; *Uő*: Még egyszer III. Béla állítólagos címeres denárjáról és brakteáitáról. *Numizmatikai Közönlöny*, 110–111 (2011–2013) 71–81.

⁴⁹ *Takács I.*: i. m. 84–91.

önállóan, hanem az országalmán jelent meg,⁵⁰ és használata pajzsban a 13. században az ország címereként állandósult.

Kumorovitz L. Bernát gazdag adattára⁵¹ és ismereteim alapján összefoglalom a kettős kereszt használatát a keleti és a nyugati kereszténységben, azzal a megjegyzéssel, hogy a különféle típusú és alkalmazású kettős kereszt-forma további vizsgálatát szükségesnek tartom.⁵² Figyelemmel kell lenni a tárgyként megjelenő, a festményen, domborművön ábrázolt illetőleg virtuális vagy valóságos jelvényként történt használatára, valamint mindezek földrajzi elkülönülésére és a különböző keresztalakokra.

A kettős keresztet a 10–13. században a keleti és a nyugati egyházban és művészetben eltérően használták. A forma minden bizonnyal a Keletrómai Császárság területén a keresztfelirat táblájából alakult ki.⁵³ Alakja ismert volt a nyugatabbra fekvő országokban is, ha közel sem használták olyan intenzitással. Képe a keleti egyházban két témában gyakori: az *anastasis* – az Úr feltámadása – jelenetben Krisztus kettős keresztet tart a kezében,⁵⁴ és a *hetoimasia* – az Úr második eljövételéhez a trón előkészítése – jelenetben,⁵⁵ ahol a Krisztus eljövételére készített trónra gyakran kettős keresztet helyeztek. Valóságos tárgyként két formában jelenik meg. Az egyik, a tábla alakú sztaurotékáknak – amelyek a kereszttereklye-tartók bizánci formái – a kettős kereszt alakú betétje.⁵⁶ A szorosan vett szakrális, liturgikus körön kívül a császárok gyakran tartanak a kezükben hosszú szárú, kettős keresztet, azaz jelvényként használják, amely a 8. századtól kezdve érméken és pecséteken egyre gyakoribb.⁵⁷ Jelvényt szerepét mutatja, hogy

6. kép – Kálmán érme, előlap (Huszár 34.)

amíg az állami hivatalt betöltők ólombulláin látjuk, a családi, magánpecséteken nem fordul elő.⁵⁸ Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a keleti császárság emlékein a kereszt három különböző változata fordul elő: az egyszerű kereszt, a kettős kereszt, és a *crux florida*.⁵⁹ Az utóbbi a kettős kereszt-höz hasonlóan szintén jelvénné vált, amint azt az ábrázolások sokasága, így a Szent Korona Géza-lemeze mutatja. A kettős kereszt a szakrális faragványokon a 11–13. században alig, legfeljebb *crux florida* változatban fordul elő.⁶⁰ Ez arra mutat, hogy ekkor a császárságban elsősorban jelvényként és szentkereszt ereklyetartóként használták. A 13. század végétől kezdve szentek kezében is látjuk.⁶¹ Mindenesetre az emlékek hiánya alapján úgy látszik, hogy a kettős keresztet a keleti császárságban körmeneti keresztként nem használták.

A bizánci császárság és a szentkereszt ereklyetartó keresztetek hatására a kettős keresztet a kis-ázsiai kereszties államok

⁵⁰ Péter király ólombulláján nincs kettős kereszt, amint az Eisler János könyvének 97. oldalán közölt rajzon látszik: *Eisler János: Kis könyv a Szent Koronáról.* Bp., 2013. 97. A bulla fényképe DHA I. Tab. Ia. – *Kumorovitz L. B.: A magyar címer kettős keresztje* i. m. 56. 136. jegyzetében Imre nagypécsettjéről, feltehetőleg a kopott példány alapján azt írta, hogy a keresztje egyes és nem kettős.

⁵¹ *Kumorovitz L. B.: A magyar címer kettős keresztje* i. m.

⁵² A kettős keresztet a kora újkortól érseki és patriarkális keresztnek nevezik (*Kumorovitz L. B.: A magyar címer kettős keresztje* i. m. 54.). – Jankovich Miklós szerint a kettős kereszt a templomokon az *exemptiót* jelentette: *Jankovich Miklós: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest Régiségei,* 19 (1959) 57–98. Kumorovitz Bernát a kereszties háborúk alkalmával megszerzett sztaurotékákkal hozta kapcsolatba a Nyugat-Európában a templomtornyokon megjelenő kettős keresztet.

⁵³ *Kumorovitz L. B.: A magyar címer kettős keresztje* i. m. 50–51.

⁵⁴ Néhány példa: festmény, 11. sz. első fele: Sinai, Szent Katalin kolostor, *Antony Cutler–Jean-Michel Spieser: Das mittelalterliche Byzanz 725–1204.* München, 1996. 280.; Melisende jeruzsálemi királynő (II. Balduin leánya) zsolnároskönyve 1131–1143: *Byzantium, Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections,* (ed. David Backton.) London, 1994. 180. sz. 164–5.; La Pala D'Oro. Il Tesoro di San Marco. (Opera diretta da H. R. Hahnloser.) Vol. I. Testi di W. F. Volbach–A. Pertusi– B. Bischoff–H. R. Hahnloser–G. Fiocco. Firenze, 1965. (a továbbiakban: La Pala D'Oro) Tav. 31, 45.

⁵⁵ Például: szteatit ikon, 1000 körül. *The Glory of Byzantium.* 103. sz. 156–157.; Pala d'oro Tav. VII.; Lásd még: Bogyay Thomas von: *Zur Geschichte der Hetoimasia.* In: *Akten des XI Internationalen Byzantinisten-Kongresses,* 1958, München 1960. 58–61.

⁵⁶ Önmagában álló bizánci kettős kereszt-ereklyetartót nem ismerek.

⁵⁷ *Hóman B.: i. m. 9.; Kumorovitz L. B.: A magyar címer kettős keresztje* i. m. 52.; II. Justinianus (705–711) glóbuszán van kettős kereszt (A. R. Bellinger–P. Grierson: *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton*

Oaks Collection and in the Whittemore Collection. 1966. [a továbbiakban: DOC] I S.1413–); III. Theodosius glóbuszán (DOC I 1487.), Theophilus (829–842) glóbuszán és kereszt-jogarán (DOC 2 var.) és a reversen jelvényként (DOC 10, s. 1655, és keresztjogarként DOC 3), és ezután gyakorivá, de nem egyedülivé válik a glóbuszon és nyeles jogarként is.

⁵⁸ *Gustav Schlumberger: Sigillographe de l'Empire Byzantine.* Paris, 1884. kettős kereszt csak az állami hivatalt viselők pecsétjén és ólombulláin látható.

⁵⁹ A forma jól adatolva a 4. századi, a keresztet közrefogó faábrázolásokból (pálma, aztán ciprus, majd nyugaton lombos fa) alakult ki. Ld. *David Talbot Rice: The leaved cross. Byzatinoslavica,* 11 (1950) 72–81.; *Johanna Flemming: Kreuz und Pflanzenornament. Byzatinoslavica,* 30 (1969) 88–115.

⁶⁰ Saloniki, Vlatadon monostor, márványkorlát, 1011. század (*The Glory of Byzantium.* New York, 1997. [ed. Helen C. Evans–William D. Wixom.] 37, 2B.

⁶¹ Trani, Szent Pelegrinus-ikon, 14. század, *Adele Cilento: Byzantinisches Sizilien und Süditalien.* Petersberg, 2006. 148. Szent Pataleon-ikon, 13. század, Szent Katalin monostor, Sinai, *The Glory of Byzantium* i. m. 249. sz. 379.

némelyikében jelvényként alkalmazták,⁶² sőt körmeneti keresztként is használták.⁶³

A jeruzsálemi kereszteteklye jellegzetes típusa jól körülhatárolható csoportot képvisel: megjelenésük a szentföldi zárándoklatokkal hozható kapcsolatba.⁶⁴ A hazatérő zárándokok ajándékai tették ismertté a formát.⁶⁵ A kettős keresztet az ortodoxia hatásterületén kívül, Nyugat-Európában korábban nem, a 10–13. században viszont ereklyetartóként egyre gyakrabban használták.⁶⁶ Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a kettőskeresztes emlékek egy része bizonytalan eredetű, mert ezek Konstantinápoly elfoglalása és kifosztása után is nyugatra kerülhettek. A Beatrix császárnét ábrázoló ereklyetartó jól mutatja,⁶⁷ hogy a kettős keresztet nyugaton is ismerték. Olyan képtípust azonban nem ismerek, amelyen Krisztus kezében vagy vele összefüggésben kettős kereszt jelenne meg.⁶⁸ Liturgikus tárgyként a tábla formájú kereszteteklye és az álló kettős kereszt is ritka.⁶⁹

⁶² Használata az érmek és pecsétek tanúsága szerint nem volt általános és állandó. Viszonylag gyakran látjuk az acre-i püspökök pecsétjein a *Hoc signum erit in celo* körirattal: *Gustav Schlumberger–Ferdinand Chalandon–Adrien Blanchet: Sigillographie de l’Orient Latin* (Haut commissariat de l’État Français en Syrie et au Liban, Service des Antiquités. Bibliothèque Archéologique et Historique, Tome XXXVII). Paris 1943. János püspök 1135–1139, 101. nr. 77.; Pl. XX:11.; Frigyes, 12. sz. közepe, 102. nr. 78.; Joscius 1172–1178, 102. nr. 79.; Jacques de Vitry 1216–1227, 103. nr. 82.; Rodulf 12135–1245, 104. nr. 83. Pl. XX:9. – Az emelvényen álló kettős kereszt a johanniták érmein válik majd állandóvá: Pl. XI: 8. 11., 12., XII:1–8. Ld. még: *Hans Eberhard Mayer: Das Siegelwesen in den Kreuzfahrerstaaten*. München 1978. (Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Abhandlungen NF Heft 63.)

⁶³ Ilyen az egyetlen általam ismert kettős kereszt formájú körmeneti kereszt: Saladin und die Kreuzfahrer (Hrsg. von A. Wiczorek–Mamoun Fansa–H. Meller.) Mainz, 1999. 412–413. C. 59.

⁶⁴ A szentföldi vagy annak mintájára készített kettős keresztet ld. Saladin und die Kreuzfahrer i. m. 408–413., 6., 57., 58.

⁶⁵ *H. Meurer: Zu den Staurotheken der Kreuzfahrer. Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 48 (1985) 65–76.

⁶⁶ A Szent Kereszt ereklyéről adatgazdag, alapos összefoglalás: *Berent Schwineköper: Christus-Reliquien-Verehrung und Politik. Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 117 (1981) 183–281.

⁶⁷ A Nagy Károly karereklyetartóján I. Frigyes császár felesége, Burgundiai Beatrix császárné (1145–1156–1184) jobb kezében kettős keresztet tart (képe: *Takács I.*: i. m. 88. 2c kép). Téves Deér József véleménye, aki az ábrázolást a bizánci monarchikus reprezentáció utánzásának tartotta (*Deér József: Die Siegel Kaiser Friedrichs I. Barbarossa und Heinrichs VI.* In: *Festschrift Hans R. Hahnloser*. 1961 47–102 = *Byzanz und das abenländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze von J. Deér. Vorträge und Forschungen XXI*. Sigmaringen, 1977. 211). A császárné nem glóbuszt, hanem *kereszteteklyét* tart a kezében: ezt bizonyítja, hogy a tisztelet jeleként nem csupasz kézzel, hanem textillel fogja a keresztet. Tudjuk, hogy Gautier d’Arras *Eracle* című munkáját, amit az igazi keresztet visszaszerző Heraclius bizánci uralkodóról írt, a császárnének is ajánlotta: *M.-R. Jung: Gautier d’Arras: Lexikon Literatur des Mittelalters*. Bd. 2. Stuttgart–Weimer, 2002. 186. Eszerint Beatrix császárnének szorosabb kapcsolata volt a kereszteteklyével, ami indokolhatja az ábrázolást.

⁶⁸ A bizánci anasztasis képtípust a jeruzsálemi pátriárkák is átvették és pecsétjeiken használták: *G. Schlumberger–F. Chalandon–A. Blanchet.*: i. m.; Angoulem-i Fulcherius (1146–1157) 75. Nr.8.; Amlricus (1158–1180) 76. nr. 10.; Heraclius (1180–1109) 76. nr. 12. Pl. I:9.; Albert (1205–1214) 78. Nr. 14. Pl. XIII:13., Girolodus (1225–1239) 79. nr. 17.

⁶⁹ *Kovács É.*: *Signum crucis* i. m. 416. A Salzburgban őrzött kettős keresztet magyar, esztergomi eredetűnek tartják. A Namurban őrzött kereszt a 13. század elején készült. Konstantinápolyi rekeszománc képek díszítik,

7. kép – II. István érme, előlap (Huszár 47.)

2.2. Fontos látnunk, hogy a magyar címer kettős keresztje nem mesteralak, amelyet a Szavojai-ház címerében, Anglia zászlóján és a Danebrogon (1219), valamint az utóbbi hatására alakult skandináv zászlókon látunk.⁷⁰ Alakja és lebegő elhelyezése az első (Árpád-kori) ábrázolásokon nem mértani alakzat, hanem a metszéspontból a száruk vége felé kissé szélesedő forma. A korai kettős kereszt-ábrázolások sajátosságára Takács Imre hívta fel újólag a figyelmet,⁷¹ több pecséten a függőleges szár alsó végén hegyes, háromszög alakú nyúlvány van.⁷² Ez fontos részlet, mert az ábrázolt tárgy eredetét mutatja: mintája a rúdra tűzött, azaz körmeneti kereszt (*crux processionalis, Vortragkreuz*) volt, azaz természetes ábrázolás. Huszár 69-es érmén is ilyen kereszt van a pajzsban: alján jól látszik a tüske. Az ilyen keresztet a múltban és az újabb korban

amelyeket Jacques de Vitry ajándékának tartanak: *Splendeur de Byzance* 1982, Bruxelles (Ed. Jacqueline Lafontaine-Dosogne.) Bruxelles, 1982. 194–195. A Louvre tábla alakú kereszteteklye-tartójának a középső része a *latin* kereszttel bizánci, a befoglalás és borítója 1200 körüli, Rajna-vidéki munka: a borítót azonban kettős kereszt díszíti: *Byzance. L’art byzantin dans les collections publiques françaises*. Paris, 1992. 237. sz. 322. 1125 körül készült, szentföldről származó ajándék a 23 cm magas, denkendorfi (bei Esslingen) kolostor keresztje: Stuttgart, Württembergische Landesmuseum, Das Reich der Salier 1024–1125, Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz, Sigmaringen, 1992. 433. A nyugat-európai ereklys kettős keresztokról még: *Barbara Crake-Boehm: Une croix-reliquaire limousine au musée du Berry. La Revue des Musées de France. Revue de Louvre*, 56 (2006) 28–37.

⁷⁰ Ezek alkalmazása bizonyára a baltikumi kereszties hadjáratok következménye. A hadjáratokhoz: *Ane Bysted–Carsten Selch Jensen–Kurt Villads Jensen–John H. Lind: Jerusalem in the North: Denmark and the Baltic Crusades, 1100–1522*. Turnhout, 2012. (A kötetet nem tudtam megszerezni.)

⁷¹ Kovács Éva megjegyezte a kereszt alsó nyúlványát: *Kovács É.*: *Signum crucis* i. m. 409.

⁷² IV. Béla pecsétjének hátlapja 1256: *Kovács É.*: *Signum crucis* i. m. 408. Laszkarisz Mária pecsétjének hátlapja: *Takács I.*: i. m. 89. 5c kép.

a hosszú szárról le lehetett venni. A román kori keresztet kétféle módon: köpüs véggel⁷³ vagy hosszabb-rövidebb nyúlvánnyal rögzítették a tartórúdhhoz,⁷⁴ amiről a fennmaradt leletek sokasága tanúskodik. Következésképp: az érmek és pecsétek kettős keresztje szárról levett körmeneti keresztet ábrázol. Ez a kereszt azonban nem a korban szokásosan ábrázolt vagy megformázott kettős kereszt-alakkal egyezik. A román kori kettős keresztet a keresztfa „természethű” ábrázolásai: egyenes, derékszögű szárvégekkel, amelyek közül a felső vízszintes ág a titulus, az INRI felirat táblája. A kettős kereszt a Szentkereszt ereklyetartókon – akár a gyakoribb tábla formában, akár önállóan jelenik meg⁷⁵ – a fa gerendákat másolja. A száruk párhuzamosak, a végük egyenes, ritkán íves vagy kissé befogalt, amely díszített is lehet.⁷⁶ A magyar címer nem ilyen kettős keresztet ábrázol, nem az „igazi kereszt” alakját mutatja, tehát nem a kereszttereklye tartókat,⁷⁷ hanem a nyélnyújtvány miatt a körmeneti keresztet másolja. A jelvényként használt kereszt ezért aligha áll közvetlen kapcsolatban azokkal az adatokkal, amelyek az Árpád-ház kereszttereklyéiről értesítenek.⁷⁸ A szentkereszt ereklyék tisztelete (őrzése és viselése) a keresztény hit nyilvánvaló következménye, amely a címer kettős keresztjének megjelenését befolyásolhatta, de önmagában aligha okozhatta. A kereszt a kereszténység jelképe, amelynek tárgyasult formában és a himnuszköltészetben a 4. századtól kezdve központi szerepe van, és mindkét műfaj képviselői a liturgiában napi szinten jelen vannak. A kettős kereszt azonban – akár már az Árpád-kor második felében is – nem (csak) liturgikus tárgy, hanem a keresztény hitből eredő uralmi szimbólum volt.

A körmeneti kereszt már a kora Árpád-kori érméken látható.⁷⁹ Salamon egyes (háromnegyed alakos) veretein bal kezében hosszú szárú, körmeneti latin keresztet tart⁸⁰ (2. kép), másikon csak az uralkodó fejét fogja közre egy-egy kereszt.⁸¹ Szent László érmeinek hátlapján három, keresztre

emlékeztető tárgy van⁸² (3. kép), más vereteken a középső jelvény nagyobb, csavart szárú körmeneti keresztet ábrázol⁸³ (4. kép). Három hasonló van Kálmán király denárainak a hátlapján⁸⁴ (6. kép). II. István denárain ismét három keresztet ábrázoltak⁸⁵ (7. kép). II. Béla egyik veretén⁸⁶ a középső kereszt nagyobb.⁸⁷ A szárra tűzött kereszt legkorábbi, jól ismert előfordulása az egyetlen Magyarországon megmaradt Árpád-házi királyi sírkőn, I. András tihanyi sírkövén látható.⁸⁸ A 12. század közepén a körmeneti kereszt eltűnik az érmekről. Ezután jelenik meg a kettős kereszt Imre országalmáján, majd, már címerpajzsban IV. Béla érméin.⁸⁹ Jó lenne tudni, hogy a CNH I. 112 = Huszár 67 és Huszár 68 érmek hátlapjára vert pajzs nélküli, kettős kereszt érmét III. Béla verete-e,⁹⁰ vagy ezek is a H. 69-el együtt, amint azt Körmendi Tamás megállapította, IV. Béla-koriak? Továbbá az uralkodónév nélküli, 12. századi érmek némelyikén is felfedezhető kettős kereszt⁹¹ (8. kép) vagy ahhoz hasonló jel:⁹² ezeket vajon mikor verték és hogyan illeszthetők be a kettős kereszt használatba vételének folyamatába? A kettős kereszt Imre király pecsétjén az országalmán, majd II. András érméin szinte állandóan jelen van,⁹³ de címerpajzsban csak IV. Béla érméin jelenik meg,⁹⁴ amelyeken néha még a latin kereszt is feltűnik.⁹⁵ Tehát a rúdra tűzött keresztet a 11. század közepétől folyamatosan jelvényként használták, és a 12. század végén kettős kereszt alakot nyert. Hóman Bálint jogosan következtetett arra, hogy az ország jelvénye a körmeneti kereszt volt.⁹⁶ A nyélnyújtványos kettős kereszt eredetét nem lehet a korábbi, a nyélre tűzött keresttől elválasztani.

A körmeneti kereszt feltűnése a kora Árpád-kori érmeken önmagában is különleges. Más ország jelvényei között a kézben tartott, jogarszerű kereszt ugyan előfordul, de címerként vagy protoheraldikus jelvényként hasonló formában sem a latin, sem a kettős kereszt nem jelenik meg. A birodalmi, cseh és lengyel érmék alapján kétségtelen, hogy körmeneti keresztet *jelvényként* egyetlen szomszédos ország sem

⁷³ Hazai példák: *Lovag Zsuzsa*: Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums, Catalogi Musei Nationalis Hungarici S.A. III. Bp., 1999. nr. 42 (székesfehérvári királysírból), nr.49. lh. ism.

⁷⁴ Hazai példák: *Lovag Zs.*: i. m. Nr. 43. (Jászberény?), 45. (Dunaszentmiklós), 46. (Cegléd: a nyúlvány gyakran letörött.)

⁷⁵ A vélhetőleg magyarországi, esztergomi kincstárból származó, ma Salzburgban őrzött, önálló, kettős kereszt (*Kovács É.*: Signum crucis i. m. 416.) is a szokásos gerendaalakot mutatja.

⁷⁶ A zadari sztaurotéka kettős keresztjének szárvégei íveltek és rekesz-zománcos „papucsol” kaptak: *Vinicijes Lupis*: Emajlni reljefi na moćniku glave i desne ruke sv. Vlaha. In: Zbornik Stjepan Gunjača (Ed. Tomislav Šeparović.) Split, 2010. 266–267.

⁷⁷ Ezért nem valószínű Kovács Éva felvetése az ereklyetartó keresztet és a szentkereszt-tisztelet közvetlen hatásáról a magyar címer létrejöttében (*Kovács É.*: Signum crucis i. m. 416.).

⁷⁸ A hazai kereszttereklyékről: *Kovács É.*: Signum crucis i. m. és *Szegfü László*: Néhány X–XI. századi magyar hatalmi jelvényről. In: „Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére (Szerk. Almási Tamás–Révész Éva–Szabados György.) Szeged, 2010 417–428.

⁷⁹ Takács Imre lényeges körülményre hívta fel figyelmet, amikor erről írt: *Takács I.*: i. m. 91.

⁸⁰ *Huszár i. m. 17 = Kovács László*: A kora Árpád-kori pénzverésről. *Varia Archaeologica Hungarica*, 7 (1997), 116–117, VII. tábla 2–11.

⁸¹ *Huszár L.*: i. m. 16, *Kovács L.*: i. m. 1997, 6, VII. tábla 1.

⁸² *Huszár L.*: i. m. 27, *Kovács L.*: i. m. 11. tábla 6–9., 12. tábla 1. *Gedai István*: I. Endre király sírköve. *Archaeologiai Értesítő*, 92 (1965) 50. A három kereszt megjelenítéséről szóló értelmezéseket összefoglalta *Kovács L.*: i. m. 150.

⁸³ *Huszár L.*: i. m. 28, *Kovács L.*: i. m. 12. tábla 4–13.

⁸⁴ *Huszár L.*: i. m. 34, *Kovács L.*: i. m. 15. tábla 6–9.

⁸⁵ *Huszár L.*: i. m. 47–48. *Kovács L.*: i. m. 18. tábla 4–13.

⁸⁶ *Huszár L.*: i. m. 53–54 *Kovács L.*: i. m. 19. tábla 8–17.

⁸⁷ CNH I. 56. = *Huszár L.*: i. m. 54.

⁸⁸ A vélemények ingadozás után *Gedai I.*: I. Endre király sírköve i. m. 49–51. és *Uzsoki András*: I. András király sírja Tihanyban és a sírlap ikonográfiai vonatkozásai. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 17 (1984) 145–184. tanulmányai alapján a sírkő aligha lehet másé, mint az alapító királyé. Annak hagyománya, hogy a sírkő I. András királyé, nem a 18. században újra települő bencészekől származik, hanem korábbi: *Mikó Gábor*: I. András király sírkövének legkorábbi említése. *Turul*, 86 (2013) 150–152. A méretekből és a hátlapon jól látható nyomokból következik, hogy a sírlapot római szarkofág oldallapjából faragták át.

⁸⁹ *Huszár L.*: i. m. nr. 69. (*Körmendi T.*: i. m.)

⁹⁰ *Takács I.*: i. m. 85. szerint ez az érem is inkább IV. Béla verete.

⁹¹ CNH I 127 = *Huszár L.*: i. m. 116.; CNH 183 = *Huszár L.*: i. m. 183.

⁹² *Huszár L.*: i. m. 114.

⁹³ *Huszár L.*: i. m. 204–205., 215–216., 224–225., 228–229., 250–251.

⁹⁴ *Huszár L.*: i. m. 67.

⁹⁵ *Huszár L.*: i. m. 224., 225., 230., 247., 255. stb.

⁹⁶ *Hóman B.*: i. m. 8.

használta. Kettős keresztet kézben tartott tárgyként, jelvényként ritkán ábrázoltak, és csak eseti vizsgálat döntheti el – ha egyáltalán megállapítható –, hogy használatát mi indokolta.⁹⁷

2.3. A kettős kereszt eredetéről III. Béla bizánci kapcsolataira szokás hivatkozni.⁹⁸ Többé-kevésbé azért, mert a közgondolkodás szerint egyrészt a keresztstípus bizánci eredetű,⁹⁹ másrészt bizánci kapcsolatai miatt a kettős keresztet III. Béla vezette volna be. Használata mögött politikai okot látott Hóman Bálint,¹⁰⁰ Vajay Szabolcs¹⁰¹ és Moravcsik Gyula.¹⁰² Ugyanezt a véleményt képviselte Kumorovitz L. Bernát¹⁰³ is. Makk Ferenc a kettős kereszt átvételében III. Béla szándékát látta, hogy a király egyenrangúnak tekinti magát a bizánci császárral.¹⁰⁴ Kovács Éva vallási indíttatásra gondolt,¹⁰⁵ az Árpádok tulajdonában lévő Szentkereszt ereklyék hatására a kettős keresztet mint győzelmi jelvényt alkalmazták. Tekintettel arra a már említett tényre, hogy a 12. század utolsó harmadában a protoheraldikus jelvényhasználatot mutató tárgyak fajtája és száma csekély és időrendjük bizonytalan, a jelvényforma változásának indoklását bizonytalannak látom a bizánci kapcsolatokkal magyarázni. Azért is, mert a korszakban Magyarország és a keleti császárság kapcsolata, mondhatni, zaklatott volt.¹⁰⁶ Nem látom megalapozottnak azokat a véleményeket, amelyek a kettős kereszt használatát a keleti császársággal összefüggő politikai vagy konkrét vallási okkal magyarázza. Ha tudnánk biztosan, hogy a kettős keresztet III. Béla vezette be a magyar uralmi szimbolikába, akkor gondolhatnánk arra, hogy a királyt bizánci háttere is befolyásolta. A jelvény kettős kereszt alakja csupán a *forma* bizánci eredetét mutatja. Ha ritkán is használják, ismerték nyugatabbra is. Mind Velencében, mind Dél-Itáliában jól ismert volt. A 11. századi szorosabb kapcsolatok Itáliával szintén lehetővé tették kettős kereszt megismerését.

Mi okozta végül is a kettős kereszt alkalmazását jelvényként majd címerként? Mivel az érmek tanúsítják, hogy a keresztjelvényt az Árpád-kor elejétől folyamatosan

használták, a kérdést nem úgy kell feltenni, hogy miért alkalmazták a kettős keresztet, hanem úgy, hogy miért nem maradt meg továbbra is a körmeneti kereszt, miért változtatták meg a korábbi formát, ahogy azt már Kumorovitz L. Bernát kérdezte.¹⁰⁷ Ilyen kérdésfeltevés megkönnyíti a válaszadást.

2.4. A változásnak elvileg két oka lehet. Az egyik a jelentés nélküli formai átalakulás. Van olyan vélekedés, hogy a kettős kereszt már Szent István, I. András, I. Béla stb. érmein feltűnik.¹⁰⁸ Ez a vélemény azokon a vereteken alapszik, amelyeknek a hátlapján a belső kör keresztjének függőleges szára felé a külső körgyűrű feliratát kezdő keresztben folytatódik, alakja ezért a kettős keresztre emlékeztet.¹⁰⁹ Esetenként mindkét kereszt függőleges szára egyetlen vonal, és ezért a két egymás feletti kereszt kettős kereszt benyomását keltheti (5. kép). A forma a készítés következménye: a külső körívben olvasható név kezdő keresztjének és a belső kör keresztjének tengelye egy vonalba került, és a mester néha egyszerűbbnek látta a két kereszt függőleges tengelyét folyamatos poncvonallal készíteni. Mivel a verettípus a Karoling-időszaktól kezdve a császárságban, Cseh-, Lengyel- és Magyarországon elterjedt alapséma volt, a néhány kettős kereszt alakú előfordulása nem tényleges kettős kereszt-ábrázolás, hanem a verető készítőjének technikai megoldása. Hogy csupán az éremképek ilyen ábrázolásai alakították-e ki a kettős kereszt formát, nemcsak tipológiailag és eszmetörténetileg valószínűtlen, hanem azért is, mert ezt az éremhátlaptípust 12. században már ritkán vertek.

2.5. Meglepőnek tűnhet: a 12. században a jelvény megváltozásának más, egyszerűbb oka lehetett: a kereszties hadjáratok. A keresztiesek jelvénye a latin kereszt volt, ami Oroszlán-szívű Richárd uralkodásától kezdve az angol zászló alapjául szolgált, és mások mellett¹¹⁰ I. Tamás gróf idejében (1188–1232/33) a Szavojai-ház címere lett.¹¹¹ Nemcsak a háborúkban résztvevők jelölték magukat a keresztrel, hanem Európaszerte a kereszties háborúktól számítható a sárkányos Szent György-ábrázolások megjelenése,¹¹² amelyeken a szent pajzsának ábrája Magyarországon és külföldön is a latin kereszt

⁹⁷ A Slavnik Szobeszlav (985–995) néhány denárán mellképe mellett kettős kereszt van (*J. Šmerda: Denári české a moravské, Brno [1996] 52–53*). Konrád magdeburgi érsek (1134–1142) lemezveretén Szent Móric tart bal kezében kettős keresztet (*Artur Suhle: Deutsche Münz- und Geldgeschichte von Anfängen bis zum 15. Jahrhundert, Berlin, 1973, 89. Abb. 108.* és Ludolf magdeburgi érsek (1192–1205) veretén (*Hóman B.: i. m. 7.*). Svend Estridsen (1047–1076) dán király veretének bizánci érmek a mintái, ezért tart a király kezében kettőskeresztes glóbuszt (képe: *Byzantium: an oecumenical Empire. [Ed. Dimitrios Konstantios.] Athens, 2002, 198. 39. kép, idézi Uzsoki A.: i. m. 169. 21.1. ábra is.*).

⁹⁸ A kettős kereszt átvételét bizánci hatással magyarázta *Hóman B.: i. m. 10.*, és *Kumorovitz L. B.: A magyar címer kettős keresztje i. m. 55.*; *Donászy F.: i. m. 61.*; *Moravcsik Gy.: Bizánc és a magyarság i. m. 107.*; *Körmendi T.: i. m. 83.*

⁹⁹ Az ilyen értelmű véleményeket összefoglalta *Körmendi T.: i. m. 83. (85. jegyzet).*

¹⁰⁰ *Hóman B.: i. m. 19.*

¹⁰¹ *Vajay Sz.: i. m.*

¹⁰² *Moravcsik Gy.: III. Béla és a Bizánci Birodalom i. m. 523–526.*

¹⁰³ *Kumorovitz L. B.: A magyar címer kettős keresztje i. m. 55.* „a kettőskeresztes címerrel a magyar királyi hatalmat a bizánci császári hatalom mellé állította”.

¹⁰⁴ *Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996, 221–222.*

¹⁰⁵ *Kovács É.: Signum crucis i. m. 407–424.*

¹⁰⁶ A korszakról részletesen ld.: *Makk F.: i. m. 199–222.*

¹⁰⁷ „III. Béla a hordozható latin keresztet a bizánci kettős keresztrel fölcserélte...”: *Kumorovitz L. B.: A magyar címer kettős keresztje i. m. 55.*

¹⁰⁸ A kettős kereszt kora Árpád-kori előfordulását joggal cáfolja *Körmendi T.: i. m. 83. (85. jegyzet).*

¹⁰⁹ Például: *Huszár L.: i. m. 1. Szt. István = Kovács L.: i. m. 1. tábla 3., 11.; Huszár L.: i. m. 8. I. András = Kovács L.: i. m. 3. tábla 11–13.; Huszár L.: i. m. 19. I. Géza = Kovács L.: i. m. 8. tábla 13., Huszár L.: i. m. 21. I. László = Kovács L.: i. m. 8. tábla 14., 9. tábla 1., 3., 6. és Kovács L.: i. m. 140–141. – *Kumorovitz L. B.: A magyar címer kettős keresztje i. m. 55.* hosszú szárú keresztnek nevezi I. István egyes érmein a középső kereszt és a körgyűrű keresztjének azonos vonallal poncolt képét, és azért említi, hogy a hosszú szárú kereszt már Szent István uralkodásakor is használatban lehetett.*

¹¹⁰ A trieri érsekség és az Aachen címerében a kereszt mesteralak. A trieri fehér pajzsban lévő vörös keresztet az 1217-es kereszties hadjáratkor vették fel. *Hans Horstmann: Der Ursprung des Bistumswappen von Köln, Trier und Utrecht. In: Vierteljahresblätter der Trierer Gesellschaft für nützliche Forschungen Bd. 4 (1958) 41–49.*

¹¹¹ *Luigi Cibrario: Sigilli de' principi di Savoia. Torino, 1834. Tav. V–VI., nr. 22–23.,* korábban a család pecsétjein címerjelvényként sást használt. A jelvényváltás I. Tamás gróf életében következik be.

¹¹² *Tóth Endre: Szent György. In: Szent György a lovasság védőszentje (Szerk. Virág Miklós.) Bp., 1992.*

lett. Az ócsai premontrei templom falképén álló Szent György pajzsán egyenes szárú latin kereszt van.¹¹³ A szárazföldi úton a Szentföldre induló zarándokok is Magyarországon utaztak keresztül, 1147-ben III. Konrád és VII. Lajos királyok seregei vonulnak át, 1189-ben I. Frigyes császár vezette kereszties seregét az országon keresztül a Szentföldre. A 12. századi Európában a kereszties lovagok által használt latin kereszt szükségessé tette, hogy attól a magyar királyság jelvényét meg lehessen különböztetni. A helyzet különleges volt: az ország jelvénye olyan volt, amelyet a Szentföldre indulók viselnek, a magyar király azonban nem vezetett hadat. Amikor pedig elhatározták a kereszties hadjáratot, késlekedtek elindulni. Ebben a helyzetben az ország jelvényeként aligha használhattak olyat, amely a keresztieseknek volt az ismertetőjele. A megoldás kézenfekvő volt, mert más lehetőség, mint az eredeti jelvény módosítása, a kettős kereszt alkalmazása, nem volt. Az sem lehetetlen, hogy később a kereszties államok jelvényei is ösztönzést adtak II. András számára a kettős kereszt címerré rögzüléséhez.¹¹⁴ A német lovagrend magyarországi időleges letelepedése (1211–1224) is befolyásolhatta azt, hogy a kettős kereszt címerként állandósuljon. A rend jelvénye is latin kereszt volt ugyanis. Ezek kezdeményezők azonban nem lehetnek, mert Magyarországon a kettős kereszt már korábban feltűnt.

Mivel a 11. század közepétől a körmeneti keresztet jelvényként használták, majd pedig az ország címerévé vált, nem kell-e mégis hitelt adni Hartvik elbeszélésének¹¹⁵ a II. Szilveszter pápa által küldött koronáról és kereszttről? A küldéssel akkor lehetne érdemben foglalkozni, ha „a kereszt mint legátusi jelvény” 11–12. századi formájának értelméről és jelentéséről általában, nem pedig Hartvik fogalmazásában és értelmezésében lehetne olvasni, függetlenül attól, hogy a keresztjelvénynek az Árpád-korban ki mikor és milyen jelentőséget tulajdonított.¹¹⁶ Az alapkérdés az, hogy a 11–12.

¹¹³ Tóth Melinda: Árpád-kori falfestészet. Bp., 1974, (Művészettörténeti Füzetek 9.) 73. kép. Később a pajzsra kettős kereszt került: Vizsoly, a harcos szentek pajzsán (ha nem a restauráláskor „javították ki” a keresztet). Szent György a szentsimoni freskón is kettőskereszties pajzsot tart. *Radocsay Dénes*: Falképek a középkori Magyarországon. Bp., 1977. 27. és 29. képek.

¹¹⁴ Emellett érvelt Takács I.: i. m. 91. is.

¹¹⁵ Hartvik legenda c.9. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* (Ed. Emericus Szentpétery.) I–II. Bp., 1937–38. [Reprint: Bp., 1999.] (a továbbiakban: SRH) II. 412–414.

¹¹⁶ Az Árpád-kori apostoli legáció vizsgálata nem lehet feladat, újra tárgyalását és értelmezését szükségesnek tartom. *Josef Deér*: Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation. *Archivum Historiae Pontificae*, 2 (1964) 117–186.; *Ladányi Erzsébet*: Szent István „apostoli követségének” egyik középkori magyarországi értelmezéséről. In: *Egyházak a változó világban.* (Szerk. Bárdos István–Beke Margit.) Esztergom, 1991. 95–97.; *Adriányi Gábor*: A magyar királyok apostoli címe. *Magyar Egyháztörténeti vázlatok*, 2 (1990) 77–87.; A pápai legatiokról: *Kiss Gergely*: A pápai legátusok a XI–XIII. századi Magyarországon. In: „Fons, szkepis. Lex”. i. m. 195–201.; – A 15. század közepén a Német-Római Birodalomtól való függetlenség bizonyítékaként (is) értelmezték. Az apostoli kereszt hordozása a király előtt Kottaner Ilona szerint annak volt a jele, „hogy Magyarország egyetlen királya sem bírja Magyarországot hűbérül a Szent Római Birodalomtól” (A korona kilenc évszázada. [Szerk. Katona Tamás.] Bp., 1979. 76). Véleménye nyilván a királyi udvar felfogását adja vissza. Verbóczy Hartvik értelmezését követi: *Tripartitum I.* 11. (Verbóczy István Hármaskönyve. Bp., 1897. 71.)

8. kép – 12. századi érem, előlap (Huszár 116.)

században mi volt az apostoli kereszt küldésének a jelentősége? Mit értettek az egyházban *apostoli* keresztnek? Milyen volt a formája? És a pápa keresztküldésén mit értett (vagy értett félre) Hartvik és Kálmán, illetve a királyi udvar? Véleményem szerint szükségtelen feltételezni, hogy a legenda 9. fejezete teljes egészében Hartvik aktuálpolitikai koholmánya: csak „az egyházaknak és népeknek mindként törvény alapján történő igazgatása”¹¹⁷ lehet az ő értelmezése és beszúrása. Ezt a szövegrészt III. Ince rendelkezése természetesen kihagyta az ünnepi szolozsma szövegéből.¹¹⁸ A korona¹¹⁹ és a kereszt küldése az apostoli levél mellett tárgyyszerű és hiteles lehet.¹²⁰ Mindenesetre a pápától érkezett keresztnek a magyar udvarban kezdettől nagy jelentőséget tulajdonítottak, ha I. András sírkövén kifaragták, majd Salamontól kezdve az érmek hátlapjára folyamatosan ráverték. Az éremhátlap ábrázolása egyértelműen arra mutat, hogy a korábbi *lancea regis*-t a körmeneti kereszt váltotta fel. Aligha tételezhető fel, hogy a változás nem szándék nélkül történt. Az ábrázolások tanúsága szerint ez a kereszt kétségtelenül latin kereszt volt. A 12. század vége felé pedig gyakorlatiasan gondolkodtak: a jelvényt fontosnak tartották, és ezért kettős keresztté átalakítva az ország címereként megtartották, hogy ne lehessen összetevésztetni a keresztiesek jelével.

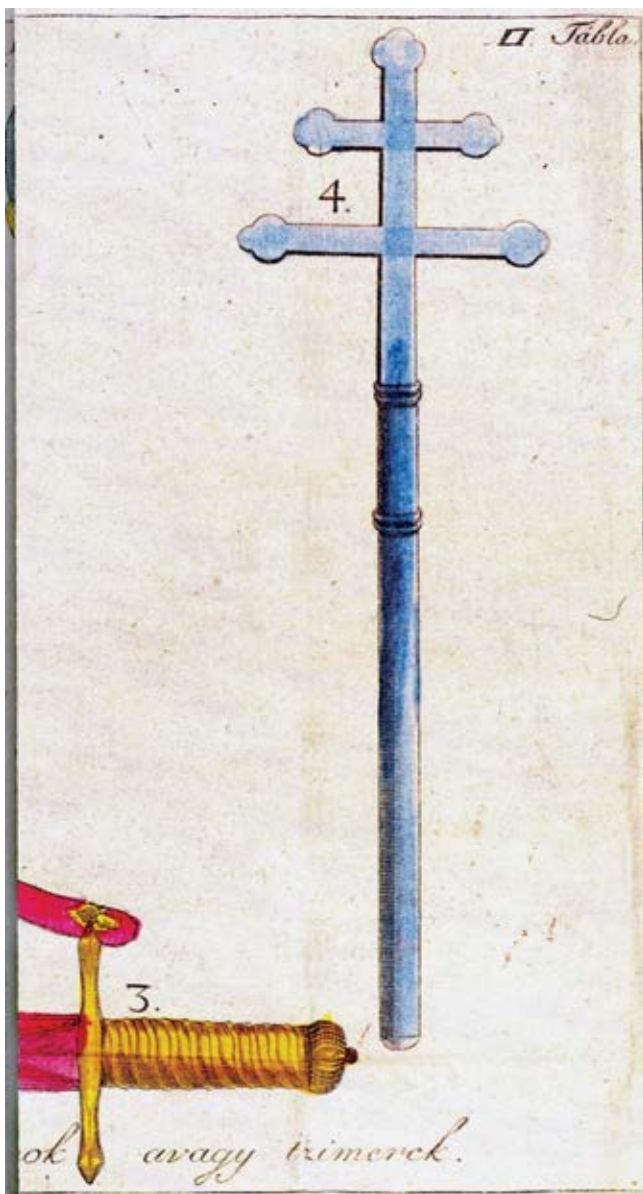
2.6. A 13. században a kettős kereszt nemcsak az uralkodói szimbolikában terjedt el. Számos olyan gyűrű ismert,

¹¹⁷ „ecclesias simul cum populis utroque iure ordinandas” c. 9. SRH II. 414.

¹¹⁸ *Szovák Kornél*: Krónikák, legendák intelmek. In: SRH reprint II. 771.

¹¹⁹ Bartoniek Emma a pápai koronaküldést hitelesnek tartotta. In: SRH II. 367.

¹²⁰ A koronaküldéssel kapcsolatban írtam róla: *Tóth E.*: Szent István és a koronázási jelvények i. m. 105–106.

9. kép – A koronázási kettős kereszt Decsy Sámuel könyvéből

amelyek lapjára kettős keresztet vésték.¹²¹ Önálló tárgyat, amely az Árpád-korra keltezhető, csak egyet ismerünk.¹²² A Magyar Nemzeti Múzeum őriz egy 6,7 cm magas, kettős kereszt alakú, függeszthető ereklyetartó tokrészt,¹²³ az egyszerű díszítés miatt minden bizonnyal a tárgy hátoldalát. Eredete ismeretlen, ezért azt sem lehet kizárni, hogy a tárgy

¹²¹ Lovag Zsuzsa: Árpád kori pecsétygyűrűk. *Folia Archaeologica*, 31 (1980) 228. 3–4. képek.; *Takács I.*: i. m. 91.

¹²² Egy másik, kettős kereszt alakú, 13–14. századra keltezett kis mellkereszt (4 cm) a Benaki Múzeum őriz Athénban; Byzantium: an oecumenical Empire, (Dimitrios Konstantios). Athens. 2002, 94. sz., 184.

¹²³ Magyar Nemzeti Múzeum 1882. 137.1.; *Kovács Éva*: Árpád kori ötvösség. Bp., 1974. 44.7. sz.; *Kiss Etele*: Bizánci ötvösművészet. Kettőskereszt alakú ereklyetartó fele. In: *A magyar keresztényiség ezer éve*. (Szerk. Zombori István–Cséfalvay Pál–Maria Antonietta De Angelis.) Bp., 2001. 277. 2.15.

balkáni eredetű. A gyűrűk pontosabban nem keltezhetők és ritkán köthetők ismert személyhez. Van egy olyan tárgycsoport, amely a kettős kereszt elterjedésének a menetét jobban megismerhetővé teszi: ezek a pecsétek és nemzetségi címerek. Vizsgálható, hogy az országos tisztséget viselők címerében mikor jelenik meg a kettős kereszt, amint erről és a sávozott címer használatáról az országos tisztségviselők pecsétjein Rác György értekezett.¹²⁴ Kérdés az is, hogy a kettőskeresztes gyűrűket hivatali jelként viselték-e? Jó példa Dénes nádor 1237. évi pecsétje, amelyen nem a Tomaj nemzetség címere, hanem nyolcszögletű csillagalakzatban kettős kereszt látható:¹²⁵ a pecsét akkor készült, amikor a sávozott címert IV. Béla a trónra lépése után kettőskeresztesre cserélte,¹²⁶ és az uralkodóváltáskor Ampod fia Dénest Tomaj nembeli Dénes váltotta a nádori tisztségben.¹²⁷

Nem tudok válaszolni arra a kérdésre, hogy az Árpád-kori kettős kereszt csak jelvénytörz, virtuális volt-e, vagy valóságos tárgyként, hosszú száron esetleg használták-e? Mindenesetre IV. Béla uralkodása idején a király (a hadsereg) előtt keresztet vittek.¹²⁸ Kérdés, hogy milyen volt ez a kereszt? Kutatási feladat lehet, hogy az Árpád-korban és később a kettős kereszt csak ábrázolt jelvény volt-e a címereken, gyűrűkön, pecséteken vagy pedig létező körmeneti kereszt.¹²⁹ A 18. század végén kétségtelenül létező jelvény volt. Kérdés, hogy mióta? Decsy Sámuel könyvében a II. táblán ugyanis a felirat szerint (korpusz nélküli ezüst) apostoli kettős kereszt látható¹³⁰ (9. kép). Eszerint a kettős kereszt a kora újkorban a koronázási jelvények tartozéka volt. De a „legatusi kereszt” már jóval korábban, a 15. században is közéjük tartozott, ha a gyermek V. László koronázásának érvényességét kétségbe vonók felsorolják azok között

¹²⁴ Rác György: Az Árpádok sávozott címere egyes főúri pecséteken a XIII–XIV. században. *Levéltári Közlemények*, 63 (1992) 123–134. és *Új: Az Ákos nemzetség címere*. *Turul*, 68 (1995) 11–34.

¹²⁵ Képe: *Lővei Pál*: Dénes nádor pecsétje (1237). in: *Megpecsételt történelem*. (Szerk. Hegedűs András.), nr. 52.

¹²⁶ „Az 1236–37. évekből fennmaradt pecsétek többsége kettőskeresztes, ami jól mutatja azt, hogy a XIII. század első felében a méltóságviselők a mindenkori király jelvényét vésték pecsétjükre, még akkor is, ha az illetőnek volt nemzetségi címerábrája. Jól példázza ezt Tomaj nb. Dénes nádor esete, akinek 1237-es pecsétjén egy nyolcszögletű csillagban kettőskereszt van. Tudjuk azonban későbbi adatokból, hogy a Tomaj nemzetség ősi jelvénye a griff, amely azonban nem látható a nádor pecsétjén.” *Rác György*: *Az Árpádok sávozott címere* i. m. 124.

¹²⁷ *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája, Bp., 2011, 19. – További példák: Ákos nem (*Rác Gy.*: *Az Ákos nemzetség címere* i. m. 27–32.) Rátót nem (*Körmendi Tamás*: *A magyarországi nemzetségi címerek kialakulásának kérdéséhez*. *Századok*, 143 [2009] 409.).

¹²⁸ Pl. 1238-ban IV. Béla levele a pápához: „...*crucem nobis et nostro exercitui anteferre (licet)*.” *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. (Studio et opera Georgii Fejér.) I–XI. Budae 1829–1844. IV/1. 114. *Idézi Gedai I.*: I. Endre király sírköve i. m. 50. és *Ladányi E.*: i. m. 96.

¹²⁹ A hordozható kereszt a főpapi joghatóság jelvénye (*Kumorovitz L. B.*: *A magyar címer kettős keresztje* i. m. 52.), ami egyszerű latin kereszt (Uo. 53. A kettős és hármas kereszt csak a kora újkortól lesz az érseki joghatóság jelvénye. Verböczy a kettős keresztet a pápa adományának tartotta Szent István számára a térítésben elért érdemeiért.

¹³⁰ *Decsy Sámuel*: *A Magyar szent Koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak története*. Bécs, 1792. II. tábla.

a jelvények között, amelyeket nélkülöztek a koronázáskor.¹³¹ Eduard von Engerthnek Ferenc József koronázásáról készült festményén¹³² Lipovnický István mint a rangban a legfiatalabb¹³³ c. püspök ilyen kettős keresztet emel magasra. Ipolyi Arnold nem írt erről a kettős keresztéről.¹³⁴ Fél századdal később, IV. Károly felkenésénél és koronázásánál pedig egy 15. századi korpuzsos, latin keresztet tartottak, amit ma az esztergomi érseki kincstárban őriznek, és apostoli keresztnek neveznek.¹³⁵

3. Összefoglalva: a kettős kereszt-jelvény és címer alakulása a következő lehet.¹³⁶ István koronázására II. Szilveszter pápától a *littera*ével és a koronával együtt nyélre tűzött, latin körmeneti kereszt is érkezett. Hogy ezt a keresztet a pápa küldte-e I. István számára, vagy pedig a felkenésre és koronázásra érkezett pápai legátus jelvénye volt, amit itt hagyott, nem tudjuk. Ezt a keresztet legkésőbb I. András uralkodásától kezdve folyamatosan a királyság jelvényeként használták. A kereszties háborúk megindulása után az ország jelvényét a keresztiesek jelvényétől meg kellett különböztetni. Mivel

a keresztformához ragaszkodtak, az átalakítás egyetlen lehetősége a kettős kereszt felhasználása volt. A változás ideje (és ezért a körülményei) a tárgyi emlékek szűkössége miatt a 12. század második felén belül meghatározhatatlan. Maga a kettős kereszt-forma nem lehetett ismeretlen a 12. század utolsó harmadában Magyarországon sem. Nem szükségszerű feltételezni a Bizánc felé irányuló vagy onnan jövő politikai indítékot, sem pedig a Szent Kereszthez kapcsolódó ereklyetisztelet közvetlen hatását. Csak a forma átvételéről volt szó, ami a keresztény kultúrában bármiféle más háttér nélkül természetes volt. Imre uralkodásakor a kettős kereszt kétségtelenül ismert és használt volt, de korábbi használata sem lehetetlen. A kettőskeresztes országalma mint felségjelvény használatban maradt.¹³⁷ Királyi pecséteken a 13. század második felében,¹³⁸ érmen majd csak Vencel veretén jelenik meg. Imre országalmája jelezheti a kettős kereszt bevezetését az uralkodói jelvények közé, illetve a korábbi latin körmeneti kereszt módosulását. Lehetséges, hogy Imre és II. András sávozott címerpajzsa nem a családi vitáknak, hanem a kereszties címer éppen változó, még kialakulatlan használatának a velejárója.

¹³¹ 1439: „...absentibus etiam omnibus apparamentis sacris, nec non gladio, sceptro, pomo et cruce legationis sanctissimi Stephani primi regis nostri”, idézi *Deér J.: A magyarok Szent Koronája* i. m. 191., 230.

¹³² *Papp Katalin*: Eduard von Engerth: Le couronnement de François-Joseph I. a Buda en 1867. *Bulletin du Musée hongrois des beaux-arts*, 87 (1997) 79–88. azonosítása.

¹³³ *Böhlöny József*: Sacra regni corona. *Történelmi Szemle*, (1978) 357.

¹³⁴ *Ipolyi A.*: i. m.

¹³⁵ Kérdés, hogy a Kottaner Ilona által apostoli keresztnek nevezett jelvény latin vagy kettős kereszt volt-e? *Hóman B.*: i. m. is (nyilván IV. Károly koronázása alapján) az apostoli keresztet egyszerű hordozható keresztnek nevezte.

¹³⁶ A korábbi véleményeket összefoglalta: *Körmendi T.*: i. m. 83. (85. jegyzet.)

¹³⁷ Az országalma kettős keresztje a kereszttereklyék formáját követi.

¹³⁸ *Takács I.*: i. m. 89. 6a-c képek.